

ISSN 0131 – 1832

Шарқ Юлдузу

- NASR
- NAZM
- DRAMATURGIYA
- MUMTOZ ADABIYOT
- YOSHLAR DAFTARI
- JAHON ADABIYOTI
- ESTETIKA
- SAN'AT FALSAFASI
- ADABIYOTSHUNOSLIK
- SAN'ATSHUNOSLIK

Sharq yulduzi

6 / 2015

МУНДАРИЖА

ПУБЛИЦИСТИКА

Тоштемир Турдиев. Муаззам юрт.....5

НАЗМ

Сирожиддин Саййид. Тун била тонг11
Гулистон Матёкубова. Ҳаёт ишонч тўла юракдир.31
Фулом Мирзо. Жавобсиз саволлар.36
Оллоёр Бегалиев. Ҳаёлларим юкланган қайик.97
Ҳафиза Эгамбердиева. Ёдингни ёд олган лаҳзаси.102
Турсун Али. Туйғулар.106
Ойдин Нисо. Ўзимники эди менинг мазмуни.165
Шойим Шерназар. Рухимни ҳулволар мусаффо этар.170
Икром Нарзулло. Соғинчга айланган кўзларим.174

НАСР

Кулман Очил. Ҳикоялар.18
Абдуқаюм Йўлдош. Роман (давоми).41
Дилбар Махмудова. Ҳалима. Эссе.80
Зухра Мамадалиева. Ҳикоялар.148

МУНОСАБАТ

Ахмадҷон Чорнев. Улуғ сиймо ҳақида китоб.138

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Машхура Шералиева. Изтиробсиз одам образи.178

АДАБИЙ МЕРОС

Жалолиддин Жўраев. Ўзбек адабиётидаги илк марсия...128

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Дилрабо Мингбоева. Исминг ишқми?185

БУ БЎСТОН САҲНИДА

Гулбахор Саидғаниева. Жон кушин ул шамъгаки парвона кил.144

МУШОИРА

Умр ўтаверар дакика сайин.189

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Омон Мухтор. Сизга айтадиган гапларим.196
Наим Каримов. Отахон шоир.200

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ТАҲЛИЛИ

Абдулла Улуғов. Афсоналарнинг бадиий талқини.111
Исломжон Ёқубов. Адабий танқид – давр барометри.120

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Ҳабиб Раҳмат. Турна кўзли булоқча.205
Адабий ҳаёт.....207

Шарқ юлдузи

2015

6-сон

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри таҳририят ижодий жамоаси нуктаи назаридан фарқланиши мумкин. Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

Журнал ОАК эътироф этган нашрларнинг 10.00.02 "Ўзбек адабиёти" ихтисослиги бўйича рўйхатига киритилган.

* Журналга обуна даврий нашрларни етказиб бериш билан шуғулланувчи барча ташкилотлар орқали амалга оширилади.

Обуна индекси – 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
"Ўзбекистон" кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
30.12.2015 йил.

Қоғоз бичими 70x108 1/16.

Офсет босма усулида тип.

№ 1-қоғозга босилди.

Босма тобоғи 11.

Шартли босма тобоғи 15,4.

Нашриёт ҳисоб тобоғи 17,2.

Адади 1550 нусха.

Буюртма № 7–16

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 16.09.2010 й. 0562 рақам

билан рўйхатга олинган.

Ўқитувчи НМИУ босмаҳонасида чоп этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янги шаҳар кўчаси, 1-уй.

Журнал икки ойда бир марта чоп этилади.

Мусаҳҳих:

Дилфуза Махмудова

Саҳифаловчи-дизайнер:

Мадина Абдуллаева

Copyright © "Шарқ юлдузи"

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ТАҲЛИЛИ

Абдулла УЛУҒОВ

1960 йилда тузилган. Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. “Қиссачилигимиз қирралари”, “Инсон ибратга интилади”, “Асл асарлар сеҳри”, “Ватан – жон ва тан”, “Қалб қандили” каби китоблари, “Адабиётшуносликка кириш”, “Туркий халқлар адабиёти” сингари ўқув қўлланмалари нашр этилган.

АФСОНАЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Жаҳон адабиётида Чингиз Айтматов ижоди ўзига хос ўрин тутди. Унинг қисса ва романлари қирғиз адабиётини дунёга танитди ва ўзига хос янгилик сифатида Ғарбу Шарқнинг миллионлаб китобхонлари муҳаббатини қозонди. Чингиз Айтматов бу даврда жаҳоннинг энг машҳур адибларидан бирига айланди. Дастлабки асарларидан бири “Жамила”ни Луи Арагон “Дунёдаги энг гўзал муҳаббат қиссаси” деб атаган. Чингиз Айтматов ижоди тўғрисида сўз кетса, албатта, ушбу таърифни келтириш анъана тусини олган.

Чингиз Айтматов асарлари инсонни улуғлаши, унинг заҳматқошлиги, яратувчанлигини шарафлаши билан эътиборни тортади. Асосий қаҳрамонлари – оддий одамлар. Жамила, Дониёр, Танабой, Бола, Мўмин чол. Адиб ана шу оддий одамларнинг турмуш тарзини кўрсатиб, умуминсоний, маънавий-ахлоқий қадриятлар тўғрисида сўз юритади. “Асрга татиғулик кун” қаҳрамонлари Эдигей, Абутолиб, “Қиёмат”да Авдий, Бўстон. Улар нафақат қирғиз, қозоқларнинг, балки барча миллатларнинг адабий тимсолидир. Чингиз Айтматов қаҳрамонларининг машаққатли умр йўлини, қувончу изтиробларини кўрсатиш орқали кишиларнинг инсон сифатида ўз-ўзини англаши гоят мураккаб жараён эканини гавдалантиради ва инсоният минг йиллардан бери маънавий жиҳатдан улғайдими ёки йўқми, де-

ган муаммо тўғрисида мушоҳада юритишга ундайди. Мутолаа жараёнида фан-техника юксак тараққий этган ахборот асрида ҳам одамзот ажодларни азоблаган, қирғин-барот урушларни келтириб чиқарган шухратпарастлик, бойликка ўчлик, ҳокимиятпарастлик каби зарарли иллатлардан халос бўлолмагани, худбинлик, манфаатпарастлик кишиларнинг қон-қонига сингиб кетгани, барча замонлардаги муаммолар ана шу давосиз маънавий-рухий касалликдан келиб чиқаётгани тўғрисида ўйлаб қолади. Адибнинг “Оқ кема”, “Асрга татиғулик кун”, “Қиёмат”, “Охирзамон нишонлари”, “Тоғлар қулаётган замон” (“Абадий қаллик”) асарларида ҳозирги даврда умуминсоний аҳамиятга эга долзарб ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муаммоларга эътибор қаратилади. Уларда мавжуд ҳаёт мураккабликлари турли микёсларда кўрсатилади. Санъаткор инсониятнинг бугунги аҳволи, келажаги тўғрисида мушоҳада юритар экан, ўзи англаган ҳақиқатларга диққатни жалб этиш мақсадида афсона, ривоятларга мурожаат этади, ҳар бир кишининг ҳаёти бутун қоинот билан чамбарчас боғлиқлиги, инсоният табиат учун масъул ва жавобгар эканлигини таъкидлайди. Қисса, романларнинг сюжетига сингиб кетган ушбу афсоналарда бугунги кун кишилари учун сабоқ, ибрат бўладиган ҳақиқатлар мавжуд.

Олам пайдо бўлиши, табиат ҳодисалари, инсониятнинг илк ибтидоси тўғрисидаги ҳаёлий тўқималар “миф” (асотир) дейилади. Афсона ва миф нимани англатиши солиштирилса, улар мазмун-моҳиятига кўра ўзаро ўхшаш тушунча эканлиги аёнлашади. “Қадимги мифлар” деганда “қадимги афсоналар” назарда тутилади. “Прометей тўғрисида миф” “Прометей тўғрисида афсона” дейилиши хато ҳисобланмайди.

Жаҳон адабиёти тарихи ва замонавий адабий жараёнга назар ташланса, унда афсона, ривоят, мифлар алоҳида ўрин тутгани аён бўлади. “Илиада”, “Одиссея” қадимги юнон афсоналарига асосланса, “Рамаёна”, “Маҳобҳорат” ҳинд, “Шоҳнома” форс, “Алпомиш”, “Манас”, “Қўрқут ота китоби” туркий халқлар афсона, ривоятлари заминиде яратилган.

Афсона, ривоят, эртакларда халқ ҳаёти, кишиларнинг орзу-армонлари ва муайян ҳақиқатлар акс этади. Шу боисдан “афсона – тарихнинг асранди қизи” дейилади. XX асрда афсона, ривоятлар санъат ва адабиёт учун мислсиз манба экани янада аёнлашди. Инсоннинг ички олами, қалб жумбоғини очишда ривоят, афсоналарнинг асосий омилга айлангани, асарларнинг энг кизикарли, ёдда қоладиган жиҳати айнан афсона, ривоятлар билан боғлиқ экани кишини ҳайратга солади. Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема”, “Асрга татиғулик кун”, “Қиёмат”, “Тоғлар қулаётган замон (“Абадий қаллик”) тилга олинганида улардаги афсоналар эсга тушади. Аниқроғи, ушбу афсоналар мазкур асарларининг мазмун-моҳиятига сингириб юборилган. Бугунги кун кишилари тақдири асос қилиб олинган айни асарларда афсона, ривоятлар сюжетнинг муҳим тармоғига айланиб, укубат, изтиробга тўла ҳозирги ҳаёт хусусида ўйлантиради.

Чингиз Айтматов асарлари марказида оддий одамлар туради. Адиб кундалик турмушда дуч келаётган муаммоларини кўрсатиш орқали бугунги

куннинг долзарб масалаларига эътибор қаратади. Ушбу муаммолар барча кишиларга бирдай дахлдор эканлигини таъкидлайди. “Оқ кема” қиссасини “Шохдор она буғу”, “Асрга татиғулик кун” романини “Найман она”, “Раймали оға...” ва “Чингизхонинг оқ булути” афсоналарисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айни афсоналар асарда бугунги кун кишилари ҳаётини кўрсатишда зарурий унсурга айланган. Томас Манн, Габриэль Маркес ижодида ҳам ривоят ва афсоналар инсоннинг мураккаб рухий-маънавий оламини ифодалашда ўзига хос восита вазифасини бажаради ва асарнинг бадиий тўқимасида муҳим ўрин эгаллайди.

“Оқ кема” қиссаси “Унинг икки эртаги бўларди. Бири ўзиники бўлиб, уни ҳеч ким билмасди. Иккинчисини эса бобоси сўзлаб берганди. Кейин бирортаси ҳам қолмади. Гап шу хусусда” деб бошланади. “Оқ кема”да ҳаёт мураккабликлари, инсон ва табиат, инсон ва жамият муносабатлари, эзгулик ва ёвузлик кураши юксак маҳорат билан тасвирланади ва бу муаммолар хусусида теран фалсафий мушоҳада юритилади. Қиссанинг асосий қаҳрамонлари: бола, унинг бобоси Мўмин, ўрмон хўжалиги бошлиғи Ўразқул ва унинг хотини. Адиб уларнинг ўзига хос характерини очиш орқали меҳр-мухаббат ва зулм-зўрлик, хокисорлик ва ёвузлик курашини ёритади.

Бола фақат бобосига суянади. Болага, бобосининг Шохдор она бугу ҳақидаги эртаги ёқади. Бобоси ўзини Шохдор она бугунинг авлоди деб билади. Бола Шохдор она буғу тўғрисида бобосидан эшитган эртани портфелига айтиб беради. Ушбу афсона худди эртани сингари “бу жуда қадимда бўлиб ўтган” деб бошланади. Унда эзгулик ва ёвузлик кураши нақл қилинади. Зўравонлик, шухратпарастлик, азал-азалдан кишиларни азоблаб келгани киргизларни киргин қилган душманларнинг шафқатсизлиги мисолида гавдалантирилади. “Ўзга қабиланинг сўнгги одамигача кирган, молу мулкини тортиб олган киши энг ақлли, уддабурон, ботир саналган замон”да кечган хунрезликлар ҳақидаги бу афсона ўзининг бутун даҳшати билан ҳаёлни эгаллаб олади. Ўшанда киши киргинбарот урушлар беҳад фожиали эканини тасаввур қилиб, одамлар ёвузлашганида нақадар тубанлашиб кетишидан даҳшатга тушади. Душманлар кирғизларнинг ер-суви, бойликларини эгаллаш учун уларни битта ҳам қолдирмасдан ўлдиришади. Лекин бир ўғил ва бир қиз бола душманлар ҳужум қилмасидан аввал қўлсават учун пўстлок шилишга кетгани боис омон қолади-ю ўрмондан чиқиб, мислсиз фожианинг устидан чиқишади. Душманлар “бу икки болани ўрмонга олиб бориб, шундай қилгинки, шу билан қирғиз зоти тугасин, ҳаёлга ҳам келмасин, номи абадий ўчсин” деб Чўтир Баймоқ кампирга топширишади. Кампир болаларни тубсиз жарликка итариб юборишдан олдин: “О, муаззам Энасой дарёси! Кел, энди икки қум заррасини – икки одам боласини ўз багринга олгин. Уларга Ер юзида жой йўқ...” деб мурожаат қилади. Асарнинг айни ўринлари ўқувчини ҳаяжонга солади. Шохдор она буғу ҳақидаги афсона бу жиҳатдан “Асрга татиғулик кун” романидаги Найман она афсонасига ўхшайди. Унда ҳам кишилар қадимдан бир-бирининг устидан ҳукмронлик қилиш учун шафқатсизликнинг турли усулларини ўйлаб топишгани хусу-

сида сўз кетади. Мислсиз азобдан ўлмайдиган асир охир-окибат исмини, ота-онасини, бутун кечмишини унутиб, бошидаги теридан уни халос қилган кишини хўжайини билиб, ҳар қандай ҳукмини сўзсиз ижро этадиган ҳолатга тушади. Одамлар бир-бирларини ана шундай муте кул – манқуртга айлан-тиришни исташади. Чингиз Айтматов романда манқуртлик турли шаклларда намоён бўлиши ва у хаамиша инсоният учун фожиа эканини ўз онасини отиб ўлдирган Жўломон ва отасининг вафот этганига қайғурмаган Собитжон, кишиларни қийнаш, азоблашдан хузур қиладиган Тансиқбоев хатти-ҳаракатларини кўрсатиш асосида гавадалантиради.

Афсона, ривоятларда инсоннинг пайдо бўлиши, ҳаёти бевосита табиат билан боғланади. Шохдор она буғу тўғрисидаги афсонада ҳам бир қабиланинг омон қолишига табиат, ундаги ўсимликлар, жонзотлар сабабчи қилиб кўрсатилади. Шунинг учун табиат онага қиёсланиб, “она табиат” дейилади. “Ок кема”даги афсонада Шохдор она буғу табиат тимсолидир. Одамлар қанчалик зарар етказса-да, табиат одамлардан неъматларини аямайди. Шохдор она буғу ҳам кишилар унинг иккита боласини отиб ўлдиришса-да, одам болаларига яхшилик қиладди. У Чўтир Баймоқ кампирнинг оғохлантиришига қарамадан, қирғин қилинган қабиланинг омон қолган болаларини узок жойга олиб кетиб, сути билан боқиб, кечалари бағрига босиб, иситиб улғайтиради. Улар фарзанд кўрганида оппоқ қайиндан ясалган, бандида кумуш кўнғирокча жаранглаб турган бешик келтиради. Шохдор она буғу Чўтир Баймоқ кампирга: “Одамлар эгизларимни ўлдиришди, мен ўзимга бола излаб юрибман. Шу бола ва қизчани бер. Мен уларга она, улар эса болаларим бўлишади” дейди. Чингиз Айтматов Шохдор она буғу тимсолида табиат ва оналик бир-бирига бевосита боғлиқлигини шу тарзда кўрсатади.

“Қиёмат” романида Исо алайҳиссаломнинг қатл қилиниши тўғрисидаги ривоятда қатл манзарасини осмонда бир қуш қузатиб тургани таъкидланади. Бу қушни Исо алайҳиссалом ҳам, уни қатл этишга ҳукм этган прокуратор Понтий Пилат ҳам кўради. Понтий Пилат Исо алайҳиссаломга “Бошингда ажал қуши айланяпти” деганида, у оқисталик билан: “У ҳаммамизнинг бошимизда айланяпти” дейди. Қуш соқчилар қуршовида қатл қилиш учун олиб борилаётган Исо ортидан ўша жойга бориб, атрофни айланиб учиб юради. Понтий Пилат бу ҳолатдан таажжубланиб, ташвишга тушади.

Исо алайҳиссаломни қатл қилишга фармон берган прокуратор ҳам жоҳил мустабид эмас. Исо алайҳиссалом қатл қилинишини истамайди, бундай фармон беришга ботинмайди. Понтий Пилат у билан инсон моҳияти, феъл-атвори, эртанги куни тўғрисида суҳбатлашади, баҳс-мунозарада ҳукмдорларга хос такаббурилик қилиб, зуғум ўтказмайди.

Чингиз Айтматов Понтий Пилатни ҳамма одамлар каби дунёвий фикр юритиб, аксарият кишилар сингари ўз сўзини ўтказишга ҳаракат қиладиган инсон сифатида гавадалантиради.

Исо (а.с.) мунозара қилиб, уни аҳдидан қайтармоқчи бўлган прокураторга: “Билиб қўйки, Рим ҳукмдори, охират мен туфайли эмас, табиий

офатлар туфайли эмас, одам болаларининг душманлигидан келади” дейди. Унинг ушбу сўзларида Шохдор она буғу, Найман она афсоналари ва Исо алайҳисалом тўғрисидаги ривоятнинг мазмун-моҳияти мужассамлашади.

Адиб афсона, ривоятларни инсониятнинг маънавиятини кўрсатадиган ўзига хос кўзгуга айлантириб, бугунги кун кишилари билан уларнинг ажодлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ришталарини кўрсатади. Туркий халқлар фольклорида кийик гўзаллик, нафосат, меҳрибонлик рамзи сифатида таърифланади. Кийикнинг одамлардан жабр чеккани тўғрисида ривоятлар талайгина бўлгани ҳолда, ҳеч бир эртак, афсонада бу жонзотнинг кишиларга жабр қилгани нақл этилмаган. Чингиз Айтматов шунинг учун ҳам бола ва қизчага буғу оналик қилганини кўрсатган. Шохдор она буғу тўғрисидаги афсонада буғунинг ёш бола ва қизчани бағрига олиши ҳар жиҳатдан асосланади. “Қиёмат” романида она бўри Акбара ҳам кичкинтой Кенжашни кўрганида болалари эсига тушиб, у билан ўйнайди, юзини ялайди. Кенжаш у билан ўйнай бошлаганида болаларидан, жуфти Тошчайнардан жудо қилиб, уни манзил-маконсиз қолдирган одамлардан қасос олиш истаги бирдан сўнади. Асарда она бўри Акбаранинг ушбу ҳолати: “Бўри ўрнидан қимирламай маъюс кўзлари билан болага термилиб ётар, шунда бола яна орқасига қайтиб, унинг бошини силаб-силаб кўяр, Акбара эса уни ялаб-юлқар, бу болага бениҳоя хуш ёқарди. Бўри юрагида йиғилиб қолган барча меҳрини унга тўкиб солмоқчи, унинг бола ҳидларини кўксини тўлдириб-тўлдириб искамоқда. Бу бола менинг қоя тагидаги уямда яшаса қандай соз бўларди, деган ўй ўтди бўри қалласидан” деб тасвирланади.

Онанинг меҳри ҳамиша унинг қаҳридан устун келади. Одамларда ҳам, бошқа жонзотларда ҳам кузатиладиган ушбу ғаройиб сир-синоат халқ кўшиқлари, эртак, достон, афсона ва ривоятларида мадҳ этилади. Шохдор она буғу, она бўри Акбаранинг одам болаларига меҳрибонлик кўрсатиши заминида аввало уларнинг табиатидаги оналик ҳисси ётади. Чингиз Айтматов афсона, ривоятлардаги одамлар ва жонзотларнинг айни жиҳатига эътибор қаратиш орқали онани улуғлайди. У шохдор она бугу, она бўри Акбаранинг алам-қайғуси, дарду изтиробни, меҳрини қаламга олиш асносида барча оналарнинг дардини кўрсатади. Оналар эса ҳамиша бутун инсониятнинг дарди, ташвиши билан яшайди.

Бадиий асарлар воқеликни худди ўзидай аниқ, равшан, ишонарли ва таъсирчан акс эттиргани билан эмас, балки инсон қалби, руҳияти, ички олами, унинг “мен”ини қанчалик теран тадқиқ этганлиги билан аҳамият касб этади. Чунки айни шу хилдаги асарларда инсон дунёсининг мураккаб сир-синоатлари очиб кўрсатилади. Чингиз Айтматов ҳам афсона ва ривоятларни қисса ва романлари сюжетида сингдириш асносида бугунги кун кишиларининг зиддиятга тўла руҳий оламини тадқиқ этишга интилади. “Оқ кема” қиссасида Шохдор она буғу асраб олган бола ва қизчанинг фарзандлари дастлаб буғуларга тегишмагани, ҳеч ким уларни хурқитмагани, ўша пайтларда кишилар буғуга дуч келган жойда отдан тушиб, унга йўл беришгани, ошиқлар севганларини оқ буғуга киёслашгани таъкидланади.

Аммо бу удум бир бойнинг ўғиллари бошқалардан устунлигини кўрсатиб қўйиш ниятида ўлган отасининг кабрига буғу шохини ўрнатишганидан кейин бошқалар ҳам ўша бойнинг шуҳратпараст ўғилларига тақлид килиб, марҳумлар кабрига буғу шохи ўрната бошлагани айтилади.

Одамлар азалдан бир-бирларининг бойлиги, мансаб-мартабасига қараб, муомала килишади. Кўпрок бадавлат кишиларнинг юриш-туриши, гапириси, турмуш тарзига ҳавас ва таассуб этишади. Бойлар эса бошқалардан ажралиб туриш, атрофдагилардан устун эканини кўрсатишдан ҳеч қачон тийилмайди. Муттасил давом этадиган бу жараён ўз-ўзидан турли муаммоларни туғдиради. Одамлар табиатдаги мувозанатга путур етказиши, фирибгарликни, бир-бирини алдашни “акллилик мезони”га айлантириши уларнинг бойлик тўплашга ружу қўйиши, шон-шуҳратга интилишидан келиб чиқади. “Оқ кема” киссасидаги Ўрозкул буғу шохини отаси кабрига ўрнатган бойваччаларга ўхшайди. Афсонада бойваччаларнинг ҳам, ўғилларига катта мерос қолдирган бойнинг ҳам исми айтилмайди. Унда шуҳратпараст, мактанчок, зўравон кимсаларнинг тимсоли шу тарзда умумлаштирилади. Ўразкул бошқалардан устун эканлигини намойиш этишдан лаззатланади. Бунинг учун ўзгаларга зўравонлик килишдан ҳам тап тортмайди. Барчанинг ўзига сўзсиз итоат килиши, ҳамма истаклари бажо келтирилишини истайди. Ўразкул фарзанд туғмаётгани учун хотинини айбдор санаб, дўппослайди, қайнотаси Мўмин чолни назар-писанд қилмай, сўкиб таҳқирлайди. Ўразкул кишиларни мансаб-мартабаси, бойлигига қараб баҳолайди. У Мўмин чолга: “Муаллиманг ўзи ким бўлибди? Беш йилдан бери устидан битта пальто тушмайди. Фақат дафтар билан, сумка билан кўрасан. Доимо йўлда қўл кўтариб, машина кутгани кутган” дейди.

Ўразкул мансабни бошқаларга ҳукмронлик килиш воситаси деб билади. Каттарок амалдор эмаслиги, овлок бир жойда кичкина ўрмон хўжалиги бошлиғи эканлигича қолаётгани уни кўп азоблайди.

Мўмин чол Ўразкул сингари зўравонларнинг адолатсизлиги, зулми ҳақида ўйлаб эзилади. “Одамлар нега шундай бўлиб қолишар экан-а? Сен унга яхшилик қиласан, у сенга ёмонлик қайтаради. Уялмайди ҳам, уялишни ҳаёлига келтирмайди ҳам. Худди шундай бўлиши лозимдек ҳамиша ўзиники тўғри деб билади. Фақат унга яхши бўлса, бўлгани. Ҳамма унинг атрофида гирдикапалак бўлиши керак. Агар истамасанг, мажбур қилади” деб изтироб чекади. Ўразкул такаббурлиги, шуҳратпарастлиги билан қирғизлар қавмини қирғин килиб, Чўтир Баймоқ кампирга бола ва қизчани ўлдиришни буюрган хонга, Найман онанинг ўғлини манқуртга айлантирган золимларга ўхшайди.

“Асрга татигулик кун” романидаги Собитжон характери, дунёкараши жиҳатидан ўз онасини отиб ўлдирган Жўломондан фарқ қилмайди. Уларнинг бири – замонавий, иккинчиси – ўтмишдаги манқурт. Собитжон урф-одат, кадриятларни назар-писанд қилмайди. Уларни одамлар ўтмишда эрмак учун ўйлаб топишган, дейди. Отаси вафот этганидан қайғурмайди. Марҳумни унинг васиятига кўра Она Байит қабристонига элтиб, дафн этиш-

га қаршилик қилади. “Узоқдаги Она Байит қабристонига олиб бориш шартми? Ўлган одамга қаерга кўмилишнинг нима аҳамияти бор?” дейди. Собитжон ёшлигидан ота-онасидан узоқда бўлгани, мактаб-интернатда ўқиб, шаҳарда яшаб қолиб кетгани туфайли яқинларига меҳрсиз, урф-одат, таомилларга тушунмайдиган кимсага айланади. “Идорада зарур ишлар қолиб кетяпти, вақт бўлса тигиз. Бошлиқларимиз қабристоннинг узоқ-яқинлигини суриштириб ўтирмайди, ишга фалон куни келасан, бошқасини билмайман, дейди. Бошлиқ нима бўлганда ҳам бошлиқ, ҳар ҳолда, шаҳарнинг шароити бўлак” деб ўзини оқлайди.

“Асрга татигулик кун” рамонидаги Раймали оға ва Бегимой тўғрисидаги ривоят севги-муҳаббат мавзусида бўлса-да, унинг ҳам марказида худди Найман она, Шохдор она буғу афсонасидаги каби эзгулик ва ёвузликнинг кураши туради. Ушбу ривоятда жоҳил кимсалар севишганларга қанчалик қаршилик кўрсатишгани таъсирчан нақл қилинади. Мазкур ривоят муайян даражада адибнинг “Жамила” қиссасини ёдга солади. Қиссада эри урушга кетган Жамила урушдан қайтган бошқа эркак – Дониёрни севиб қолгани ҳикоя қилинади. Ривоятда эса ўн тўққиз ёшли Бегимой олтмишдан ошган Раймали оғани яхши кўриб қолиши билан боғлиқ драматик воқеалар нақл этилади. Қиссада Жамила ва Дониёр бирга кетади. Оқин Раймали оғага эса одамлар “ақлдан озган” деб қарайди. Укаси Абдилхон уни банди қилиб, дарахтга боғлаб ташлайди. Ушбу ривоятда Абдилхон золимлик тимсоли бўлиб кўринади. Жоҳил, золимларнинг бошқалардан фарқли жиҳати шундаки, улар ҳеч қачон ҳақиқатни тан олишмайди, бошқаларнинг ҳам хоҳиш-истаги, кўнгли борлигига эътибор қилишмайди. Фақат ўзларининг манфаатини ўйлашади. Раймали оғанинг укаси Абдилхон, бошқаларни бемалол оёқ ости қилиб кетадиган худбин кимсаларнинг ёрқин образидир. Раймали оға қариндошларидан “Куй қуйилиб келса, қуйламоқнинг нима айби бор?” деб сўрайди. Унинг бу саволларига ҳеч ким, уруғ оқсоқоллари ҳам жавоб беролмайди.

“Чингизхоннинг оқ булут” қиссаси асосида ҳам афсона туради. Қиссада афсона мисолида шўро сиёсати зўрликка асосланганига ишора қилинган. Чингизхон тўғрисидаги афсона роман сюжетида алоҳида тармок бўлса-да, лекин асар умумий руҳига сингишиб кетган. Адибнинг олам ва одам тўғрисидаги фалсафий мушоҳадалари роман сюжетидаги барча тармоқларни, жумладан, ундаги афсона ва ривоятларни яхлит бирлаштирган. Найман она, Чингизхон афсонаси, Раймали оға ва Бегимой тўғрисидаги ривоят умумбашарий нуқтаи назаридан ёритилган.

Чингиз Айтматовнинг санъаткорлиги шундаки, у асарларида шафқатсиз, золим кишилар образини фақат қора бўёқда кўрсатмайди. У бундай кишиларда ҳам озгина бўлса-да, инсоний хусусиятлар мавжудлиги, улар ҳам изтироб чекиши, йиғлашини маҳорат билан очиб беради. Бехисоб қон тўккан мустабиднинг кўнгил кечинмалари, армон, изтироблари билан таништириб, унинг инсон сифатидаги мураккаб оламини кўрсатади. “Чингизхоннинг оқ булут” ҳажм жиҳатидан адиб асарларидаги энг катта афсона сана-

лади. Шохдор она буғу, Найман она афсоналарида тўқима қахрамонлар образи яратилгани ҳолда, ушбу афсонада тарихий шахс – Чингизхон асосий қахрамон сифатида гавдалантирилган.

“Асрга татигулик кун”, “Киёмат” асарларида ҳаёт ҳодисаларини акс эттириш ва инсон дунёсини гавдалантиришда замонавий жаҳон адабиётидаги илғор тажрибалар мужассамлаштирилган. Бу мазкур асарларнинг композиция ва сюжети қурилиши, унда афсона ва ривоятларнинг жойлаштирилиши, қахрамонлар хатти-ҳаракати, кечинмаларининг улар хотиралари билан боғланиши ва энг асосийси, турли характердаги персонажларнинг ички оламидаги зиддиятларга эътибор қаратилишида кўринади.

Ҳаёт ҳар бир кишининг олдиға ҳар дақиқада қутилмаган муаммони қўяди. Шунинг таъсирида одамнинг кайфияти, борлиққа, кишиларға муносабатида муттасил ўзгаришлар рўй беради. Шу боисдан “инсоннинг калби ғоятда нозик” дейилади. Кишининг калбида эзгулик ва ёвузлик ҳислари бир-бириға жуда яқин туради. Ана шундан калбда зиддиятли кечинмалар кечади. Инсон ҳар бир нарсадан хавотир олади, иккиланади, шубҳа, гумонға боради. Одам аслида табиатидаги ана шу жумбоқ боис азобланади. Чингиз Айтматов турли характердаги қахрамонлар образини яратишда ана шу ҳақиқатдан келиб чиқади.

Адиб барча асарларида инсон дунёсига турли ракурслардан қарайди. У кисса, романларида ўз манфаатини ҳамма нарсадан устун қўйиш истаги кишилар табиатига чуқур сингиб кетгани, ҳаётдаги барча муаммолар айнан шундан келиб чиқшини кўрсатади. Чунки ҳар бир одам бутун ҳаёти давомида ўз манфаати сари интилади. Лекин бу ҳеч бир кишининг кабиҳлигини оклаш учун асос бўлолмайди. Чунки ҳар қандай кабиҳлик жинойтдир. “Тоғлар қулаётган замон” (“Абадий қаллик”) романида табиат ҳам одамларнинг бир-бириға адоватидан азият чекиши тасвирланган. Адибнинг сўнгги асари бўлиб қолган мазкур романда “Абадий қаллик” афсонаси нақл қилинади. Афсонада севишганлар ҳасадчилар фитнаси туфайли бир-биридан айрилгани ҳақида сўз боради. Фитначилар тўй куни келинни “севган йигити билан кечаси қочиб кетди” деб гап тарқатиб, уни ўғирлаб кетишади. Лекин дарёдан ўтишда фитначилар ҳалок бўлиб, қиз омон қолади. У тўй ўтган жойға қайтганида қуёвнинг тоғларға бош олиб кетганини эшитиб, ўша томонға йўл олади. Қуёвни ҳам, келинни ҳам ҳеч ким тополмайди. Қуёв тоғларға кетишидан олдин одамларға: “Буткул одам зотини қаргайман! Одам бўлгандан кўра ҳайвон бўлганим яхши... Дунёда биронта одамни кўргани кўзим йўк ва бундан буён мени ҳеч ким кўрмайди” деб айтади.

Ушбу афсона асар сюжетини яхлит бирлаштириб туради. Адиб афсона билан боғлиқ саҳифаларда ўзини азоблаган аламли ўйларни ифода этади.

“Охирзамон нишонлари” романида қахрамон океан устида иккита қуёш пайдо бўлиб, сувнинг чидаб бўлмайдиган даражада қайнаб кетганини туш кўриши, бу фалокатдан қутилиш учун китлар ўткир учбурчак ҳосил қилганча уфққа қараб сузиши, у қутурган океанда китлар билан ёнма-ён

сузиб бораркан: “Океан қайнаб кетади ва биз ҳаммамиз нобуд бўламиз!” деб бақириши баён этилади.

Бу жониворлар учун энг дахшатлиси инсон акли етмайдиган, пайкамайдиган ҳолат, яъни носоғ ижтимоий муҳитнинг, одамлар қилган ёвузликларнинг таъсирида дунёвий руҳ мувозанатининг бузилиши бўлса керак. Афтидан, китлар учун энг дахшатлиси ана шу... Китлар инсон хулқидаги нопокликларга, шафқатсиз ва дахшатли ёвузликларга чидай олмайди... Қаҳрамон тилидан айтилаётган айни сўзлар аслида адибнинг азобли ўйлари, унинг дарди, изтироби экани аниқ англашилади.

Одам қандай фикрласа, шу тарзда ҳаракат қилади. Киши интилиши унинг фикри, ички ўйларга мувофиқ кечади. Чингиз Айтматов ҳам қаҳрамонлари образида айни ҳақиқатни гавдалантиради.

ҲУКМАТ

**Ғар инсон экансан, халқ ман-
фраати ўўлига ҳаракат қил,
токи халқ ўз хоҳиш-истағи би-
дан сенинг хизматингда бўлсин.**

Мажидиддин ХАВОФИЙ

**Марғлик кучда ва шамшир
ўйнатиш санъатига эмас, марғ-
лик ўзни тута билшига ва адо-
латли бўлишгадир.**

Саъдий ШЕРОЗИЙ